

Новик Микола Кузьмович
кандидат історичних наук, доцент
кафедри спеціальних історичних
дисциплін та правознавства,
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка

Зміст та конституювання «Пактів та конституцій...» Пилипа Орлика

Політико-правову думку України досі цікавлять «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорізького...», хоча цій пам'ятці понад 300 років. Вона складається з преамбули та 16 статей. Творцями її були козацькі старшини А. Войнаровський, К. Гордієнко, Д. Горленко, І. Ломиковський, І. Максимович, Ф. Мирович очолювані Пилипом Орликом [8, 22]. Історія правової науки України закріпила за цією пам'яткою термін «найважливіший конституційний правовий документ» [5, 330], в проблемі державотворення він дійсно займає вагоме місце. Його значення і важливість варто досліджувати за змістом самого нормативного акту. Багато чого дає нам сама назва, а саме «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорізького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом ... та між старшинами, полковниками, а також названим Військом «Запорізьким» [3, 98].

За Політичним словником у редакції В. К. Врублевського та Толковим словником В. Даля термін «пакти» (в лат. pactum) означає «договір» [6, 433; 2, 152], а «договір», за Великим енциклопедичним юридичним словником (К., 207), означає – це «угода між двома і більше суб'єктами» [1, 199]. В даному випадку у 1710 році було укладено «Пакти» – «договір» між гетьманом і козацькою старшиною, а це документ юридичної сили. Це спростовує думку професора П. Кралюка, що «Пакти...» «навіть не юридичний документ, а всього лише політична декларація» [7, 789].

Оскільки «Пакти ...» є договором, то за змістом статей видно, що він стосується суспільних відносин між гетьманом і старшинами Війська Запорізького, тобто між главою козацької держави і її народом. Далі, за змістом статі другої, гетьман мав дбати про недоторканість і цілісність кордонів батьківщини – України, Малої русі (вживані терміни в «Пактах...»), «нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі» [3, 103]. За статтями 4-5 передбачалося також, що територія Війська Запорізького Низового буде звільнена від московських укріплень і фортець, які заважали козакам ловити рибу, полювати і завдавали їм великих збитків, кривд і несправедливого гноблення [3, 104].

Щодо порядку в державі, форм, характеру і діяльності органів управління державою, то гетьман зобов'язувався за статтями 6-8 «збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини», «підкоряти свою думку спільному рішення урядовців і радників», оскільки в давні часи «деякі гетьмани Війська Запорізького узурповували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність» [3, 105]. Фіксуючи дане зобов'язання Гетьману, укладачі «Пактів ...» намагалися в подальшому не припустити переродження гетьманської влади. Далі в шостій статті виписано й зобов'язання другого суб'єкта договору – козацької старшини. В ній читаємо: «ми, старшина ... укладаємо договір з гетьманом ... навічно зберігати у Війську Запорізькому такий закон, щоб у нашій батьківщині *першість* належала Гетьманській Старшині». Цій тезі підпорядкована більшість положень документа.

На важливість представницьких установ вказують й інші положення цієї статті. Зокрема, всі полковники повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням. Генеральна старшина обирається на виборах від кожного полку. Вона наділяється правом «давати поради... гетьману про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи». Більше того, «Пакти...» встановлювали, що Генеральних Рад має бути три, які щороку збиратимуться у Генеральній Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову. Це засвідчує, що Генеральна Рада мислилася як вищий законодавчий орган. На ці ради мали прибути всі урядовці та послы від Війська Запорізького. Ніхто не має права ухилитися або не з'явитися. Норми «Пакту...»націлювали учасників Ради на активну, доброзичливу роботу. У них також констатується, що «старшини, полковники, радники можуть ... на Раді публічно висловлювати докори Гетьману, «вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди великій Гетьманській честі» [3, 107].

За «Пактами...» (ст. 10) Гетьману та його уряду «належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорізького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог». «Нехай пани Полковники, Старшини, Отамани, Урядники і виборці не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів» [3, 109]. Все це вказує на те, що головний обов'язок Гетьмана полягає у тому, щоб «великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей» [3, 114].

Досить важливою нормою є й така: «якщо хтось із Старшин, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків, та всіх урядників «учинив злочин, ... Гетьман, ... не повинен карати сам, а таке правопорушення – і умисне, і випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду» [3, 108].

Наведені вище положення «Пактів ...» свідчать, що Гетьман – глава держави і глава виконавчої влади, оскільки йому і уряду «належить керувати й наглядати», скликати сесії Генеральної Ради, затверджувати результати виборів, керівників місцевих рад (ст. 6), заслуховувати звіти генеральних старшин (ст. 8) запобігати зловживанням місцевих урядовців (ст. 12, 14) представляти Військо Запорізьке у зносинах із Королем Швеції (ст. 2), Кримським ханством (ст. 3), константинопольським патріархом (ст. 1). В той же час – Генеральна Рада мала більше прав – виконувала законодавчу функцію, могла висловити недовіру Гетьману і його уряду. Всі «чиновники» козацької держави мали бути виборними особами, а суд незалежним (ст. 6, 7).

Узагальнюючи наведені положення відмітимо: значна частина їх відповідають правовим нормам сучасного розуміння конституції. Конституція сьогодення – акт найвищої юридичної сили, в основі його покладено концепцію народного суверенітету і поділу влад, він регулює засади функціонування політичної системи суспільства, встановлює засади державного ладу, порядок формування, організацію і діяльність ланок державного механізму, вказує на принципи територіальної організації держави. Все це простежується в «Пактах ...», хіба що виписано не сучасною юридичною мовою. Відмітимо й таке, що сучасне розуміння «конституції» склалося історично, його варто враховувати й щодо «Пактів ...», однак, очевидно, не всі дослідники враховують це, а тому сьогодення дає нам різні оцінки [5, 331, 333].

Виходячи із врахування історичної доби появи правового акта П. Орлика, він дійсно відповідає правовій нормі як договір, а зважаючи на зміст, і не тільки їй. Тут звернемо увагу й на другий термін, вжитий П. Орликом – «конституції». Він за латиною означає «устрій», «установлення». Це тлумачення дає і Толковий словник В. Даля. Конституція – це «основание государственного устройства, основной закон, определяющий права и обязанности собраний, их отношение к государю и к народу», «где закон выше правителя» [2, 152]. Означені визначення термінів простежуються через зміст політико-правового акта П. Орлика.

Історія конституційного права зафіксувала, що першим повноцінним з властивостями основного закону держави – тобто «конституція» – був акт 1780 року у північноамериканському штаті Массачусетс [1, 386] XVIII століття – це доба переходу багатьох країн від феодалізму до нового суспільного устрою, якому притаманні ідеї свободи, рівності (закон вище правителя у П. Орлика), демократизму, поділу влад. Вочевидь, все це знаходило підтримку й в українському козацькому середовищі і не тільки. Звернемо увагу й на те, що М. Костомаров, Д. Яворницький, а пізніше і Д. Дорошенко називали документ П. Орлика договором М. Грушевський порівнював його з «Великою хартією вольностей 1215 р.» і визначав його як конституційною хартією [5, 331]. Термін «хартія» за грецькою означає «важливий політичний документ», або, за Грушевським «конституційний важливий політичний документ».

Одним із перших, хто встановив, що документ П. Орлика наближається за змістом до конституції нової доби, був правник академік Микола Василенко. Науковець назвав його «першим конституційним актом України». У сучасній українській історіографії утвердилося іменувати «Пакти ...» П. Орлика «конституцією» і, як вважає дослідник В. Пагар термін «перша конституція Української держави», а не договір чи декларація, є аргументованим, оскільки в ній прописані три обов'язкові для конституції компоненти: представницьке правління, принцип розподілу влад, права та свободи громадян [5, 331]. Вказівку на високий ступінь демократизму через виборність посад «від нижчих до вищих» на Гетьманщині вказує професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Л. Мельник [4, 3]. Більше того, інший науковець Г. К. Ковальчук в одній із публікацій зазначив: «П. Орлик ... автор першої Європейської конституції в сучасному розумінні», у Г. Л. Віленського – це перша конституція в світовій практиці конституціоналізму», у О. Кресіна «перший український конституційний проект» [5, 332], але, на наш погляд, це є переоцінкою. Більшість українських істориків сьогодення даний політико-правовий документ визначають як конституція Війська Запорізького і може розумітися як перша українська конституція.

Узагальнюючи викладено вище, відмітимо: українська політико-правова думка, ще не склала остаточної оцінки, оскільки «Пакти ...» не знайшли практичного втілення в реальному житті Гетьманщини, що не дає можливості підняти їх до європейського чи світового рівня.

Використані джерела та література:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАНУ Ю. С. Шемшуненка – «Юридична думка», К. 2007 – 972 с.
2. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка. Т. 2. – «Русский язык». – М. 1979 – 779 с.
3. Корогод Г. І., Грובה В. П. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції Навч. посібник – Суми: Університетська книга – 2011 – 128 с.

4. Мельник Я. Конституція України – Гетьманщина 1710 року. /Я. Мельник//Історія України – 1998 – №12 – с. 2-3.
5. Нові дослідження пам'яток козацької доби – Вип. 23 – К., 2014 – 618 с.
6. Політичний словник / За ред. В. К. Врублевського – Головна редакція УРЕ – К., 1982 – 656 с.
7. Екстракт +200. За аг ред. Л. Івшиної – К: ЗАТ «Українська прес-група» – 2010 – 1024 с.
8. Чухліб Т. Пилип Орлик: Серія великих українців. – К., 2008 – с.